

DANA STEHLÍKOVÁ (MASARYKOVA UNIVERZITA, BRNO)

**ALLEUM EST PLANTA ET EST DUPLEX...
POJEDNÁNÍ O ČESNEKU JAKO ÚVOD DO PROBLEMATIKY
HERBÁŘE KŘIŠŤANA Z PRACHATIC***

The author analyzes the first Latin herbarium of Bohemian origin, which was written by Křišťan of Prachatic († 1439), master of arts from Prague University, an important mathematician, astronomer and doctor of medicine. His Herbarium is preserved in its original Latin version as well as in a Czech translation. A single lemma – on garlic – invokes a large number of questions that could be answered only with the help of a critical edition of the whole treatise. The paper brings transcriptions of four different accounts of garlic that show that not all copies of the Herbarium traditionally ascribed to Křišťan of Prachatic are indeed his work. Latin and Czech texts of the Herbarium certainly circulated in more versions and it is necessary to determine the following: 1. Which is the original version of the Herbarium, and which are its later adaptations? 2. Which of the texts have nothing in common with the Herbarium and were transmitted as a work of Křišťan of Prachatic only because of his reputation? 3. To what extent do the individual versions vary within the Latin or Czech text traditions as regards the number of lemma and their content? 4. What is the relationship between the Latin and the Czech versions (whether the Czech version is a literal translation, a paraphrase or a loose adaptation of the original Latin text)? 5. When were these versions composed if we take into consideration the preserved manuscripts? 6. What are their sources?

Křišťan z Prachatic, věrný přítel Jana Husa a známý stoupenec reformních snah, patřil bezesporu k našim nejvýznamnějším literárním osobnostem přelomu 14. a 15. století. Narodil se někdy kolem roku 1366 v Prachaticích a zemřel 5. 9. 1439 v Praze. Studoval na pražské artistické fakultě, kde roku 1390 dosáhl titulu mistra svobodných umění. Od roku 1392 zde potom přednášel astronomii a matematiku. Jeho záliba ve světských vědách ho zřejmě dovedla také k lékařství. Mohl přitom být motivován a výrazně ovlivněn svým přítelem, lékařem Albíkem z Uničova.¹ I když není doloženo, že by Křišťan po artistické fakultě studoval ještě fakultu lékařskou a dosáhl zde nějakého gradu, je pravděpodobné, že na ní působil.² Během

* Článek vznikl v rámci výzkumného záměru Masarykovy univerzity v Brně „Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura“ (MSM0021622426).

¹ Albík z Uničova je jediným z lékařů této doby, jehož život a dílo je zpracováno monograficky (ŘÍHOVÁ, MILADA. 1999. *Dvorní lékař posledních Lucemburků*. Praha: Karolinum).

² ŠMAHEL, FRANTIŠEK. 1980. „Mistři a studenti pražské lékařské fakulty do roku 1419.“ *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 20, 52.

své univerzitní kariéry byl několikrát děkanem artistické fakulty a také rektorem celé univerzity.³ Kázal u sv. Havla na Starém Městě a od roku 1406 zde byl farářem. Roku 1410 se stal kanovníkem kostela Všech svatých v Praze, od roku 1419 působil jako farář u sv. Michala. Poslední dva roky před svou smrtí zastával funkci administrátora pražského arcibiskupství.⁴

Křišťanův zájem se soustředil především na matematiku, astronomii a lékařství, a ve všech těchto oborech byl literárně činný. V rámci každé oblasti jeho zájmu je již dnes zpřístupněno v moderní edici alespoň jedno významné dílo. Z matematiky je to *Algorismus prosaicus* neboli *Rudimenta artis computistice*,⁵ z astronomie spisy o astrolábu *De compositione astrolabii* a *Practica et utilitates astrolabii*⁶ a z lékařství traktát o pouštění krve *Collecta de sanguinis minucione*.⁷ Již dlouho před vydáním těchto latinských děl se však pozornost badatelů soustředila na české verze spisů jiných – především tzv. Lékařských knížek, tradovaných často s dalšími drobnými pojednáními a dochovaných nejen rukopisně, ale i ve starých tiscích.⁸

V každé příručce k dějinám české literatury se dočteme, že Křišťan z Prachatic je také autorem prvního herbáře českého původu. Z tohoto titulu má jeho dílo pro dějiny naší středověké odborné literatury jistě značný význam. *Herbář* je prací z oboru lékařství, nikoli botaniky, jak by se podle názvu mohlo zdát. Zabývá se oblastí medicíny, která se tradičně označovala jako *materia medica*, a to podle jednoho z nejdůležitějších antických spisů o léčivech, jehož autorem byl řecký lékař 1. století po Kristu Dioskorides a který se zpravidla cituje pod latinským názvem *De materia medica*. Rostliny jsou v latinské i české verzi *Herbáře* řazeny abecedně, jak to bylo v tomto druhu literatury obvyklé. V latinském textu sám Křišťan zřejmě připojil k názvu rostliny také termín český. A právě pro jeho přínos k rozvoji české botanické terminologie je jeho dílo ceněno, neboť je důležitým doplňkem Klaretových slovníků.⁹

³ Mezi hodnostáři artistické fakulty bývali lékaři poměrně často, viz JUNGSMANN, ANTONÍN. 1837. „O spojení lékařství s svobodnými naukami.“ *Časopis Českého Musea*, 11, 340–346.

⁴ Základní údaje o životě, díle a dochovaných rukopisech viz SPUNAR, PAVEL. 1985. *Repertorium auctorum Bohemorum protractum idearum post universitatem Pragensem conditam illustrans*. I. Wrocław aj.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, 116–132. Nejpodrobnějším pojednáním o Křišťanových lékařských spisech zůstává GELLNER, GUSTAV. 1935. „Jan Černý a jiní naši lékaři do konce doby jagellovské.“ *Věstník Královské české společnosti nauk*, tř. 1., roč. 1934, část III, 92–94, 148–153.

⁵ SILAGIOVÁ, ZUZANA [ED.]. 1999. *Křišťan z Prachatic. Základy aritmetiky – Algorismus prosaicus*. Praha: OIKOYMENH.

⁶ HADRAVOVÁ, ALENA – HADRAVA, PETR [EDS.]. 2001. *Křišťan z Prachatic. Stavba a užití astrolábu*. Praha: Filosofia.

⁷ FLORIANOVÁ-MIŠKOVSKÁ, HANA [ED.]. 1999. *Křišťan z Prachatic. O pouštění krve – De sanguinis minucione*. Praha: OIKOYMENH.

⁸ TICHÁ, ZDEŇKA [ED.]. *Lékařské knížky Mistra Křišťana z Prachatic z mnohých vybrané*. Praha: Avicenum. Jedná se o verzi vydanou tiskem roku 1554.

⁹ Českým názvoslovím Křišťanova *Herbáře* se zabývali SPAL, JAROMÍR – HADAČ, EMIL. 1960. „Názvy rostlin v rukopise vodňanském.“ *Sborník Pedagogického institutu v Plzni. Jazyk a li-*

Navzdory významu Křišťanova *Herbáře* však o něm víme pouze to, že se dochoval jak v latinské, tak v české podobě, a zřejmě ve více verzích. Až na drobné ukázky z českého znění postrádáme jeho kritickou edici. *Herbář* se dochoval v „příjemném“ počtu rukopisů. Editor se nebude muset potýkat s problémy, které s sebou přináší edice spisu známého z jediného rukopisu, ale na druhé straně ani s obtížemi, jež plynou z vydávání spisů dochovaných v desítkách rukopisů. Přesto nebude příprava kritické edice snadná. V její počáteční fázi bude totiž nutné stanovit, v jakém vztahu jsou latinská a česká verze (zda se jedná o doslovný překlad, parafrázi či jen volně zpracování původního latinského textu) a jaké odlišnosti vykazují jednotlivé rukopisy v rámci těchto verzí. Již asi 200 let se ví, že dochované rukopisy neobsahují identický text.¹⁰ Doposud však není známo, jak velké jsou odlišnosti mezi nimi a jakého jsou druhu. Rukopisy se především neshodují v počtu rostlin, máme tu tedy co dělat s užší a širší verzí. Nevíme však, která z verzí byla starší, zda byla užší verze později rozšířena o nová lemmata, nebo zda byla naopak původní širší verze v dalších opisech zjednodušena. Je také třeba určit, zda se jedná pouze o změnu v přidáných či ubraných lemmatech, nebo zda se zde vyskytují i obsahové změny v rámci lemmat. Odpověď na tyto otázky si vyžádá dlouhodobého studia všech dochovaných rukopisů. Až ji budeme znát, budeme snad také moci určit, který z dochovaných rukopisů obsahuje skutečně Křišťanův *Herbář* a který text je pozdějším derivátem. To je ovšem úkol daleko přesahující rámec předkládaného příspěvku, jehož cílem je ukázat, že všechny výše zmíněné otázky jsou zcela oprávněné. Podíváme se prozatím v latinských i českých verzích na jediné lemma – na odstavec o česneku. Budeme zkoumat pouze rukopisy, které jsou dnes uloženy v České republice – i tento vzorek totiž zcela stačí pro uvedení do problematiky Křišťanova *Herbáře*.

Latinský *Herbarius* (či *Herbarium* nebo *Herbularium*) je dnes znám v šesti či sedmi rukopisech.¹¹ Tři z nich jsou uloženy v našich knihovnách a archivech:¹²

- Brno, Moravský zemský archiv, G 12 (Cerroni), II 87, f. 2v–26v
- Brno, Moravská zemská knihovna, Mk 94, f. 252r–449r
- Praha, Národní knihovna ČR, XVII D 10, f. 167v–169v

Český *Herbář* je dochován hojněji, a až na jeden jsou všechny rukopisy uloženy v České republice:¹³

- Brno, Moravský zemský archiv, G 10, 118, f. 230r–257v
- Brno, Moravský zemský archiv, G 10, 119, s. 245–296

teratura, 3, 15–68.

10 Že existují jisté rozdíly mezi dochovanými rukopisy, si všiml např. již STERNBERG, KASPAR. 1817. *Abhandlung über die Pflanzenkunde in Böhmen*. Prag: [Gottlieb Haase], 54–58.

11 Rukopisné dochování latinské i české verze uvádí P. SPUNAR (1985: č. 325, 123–124).

12 Další evidované rukopisy jsou: Fürstlich-fürstenbergische Hofbibliothek Donaueschingen, 808, f. 65r–74r; Archiv der Diözese Gurk (Bischöfliche Mensalbibliothek) Klagenfurt, XXX d 1, f. 149r–183r; Bibliothèque national Paris, Lat. 11231, f. 12r–70r; Österreichische Nationalbibliothek Wien, 5512, f. 253r–302r (tento rukopis Spunar zpochybňuje).

13 Jediný rukopis deponovaný v zahraničí je v Bibliothek der Rijksuniversiteit Leiden, Voss. Chym. F 31, II, f. 109r–111v.

- Brno, Moravský zemský archiv, G 10, 556, s. 229–378
- Nelahozeves, Roudnická lobkovická knihovna, VI Fe 7, f. 385r
- Praha, Archiv pražského hradu, fond Kapitulní knihovna, L 19, f. 124r–201v
- Praha, Knihovna Národního muzea, I D 7, s. 247–290
- Praha, Knihovna Národního muzea, II F 2, f. 259r–285v (tzv. kodex vodňanský)
- Praha, Národní knihovna ČR, XVII B 18, f. 115r–139v
- Praha, Národní knihovna ČR, XVII D 10, f. 147r–167r
- Praha, Památník národního písemnictví, D a IV 6, f. 3r, 5r

Nejstarší kodex s latinskou verzí *Herbáře* je G 12, II 87, pocházející ze slavné sbírky rukopisů, kterou vlastnil Johann Peter Cerroni, nese dataci 1416.¹⁴ Podle Sternberga text *Herbáře* obsahuje 156 rostlin,¹⁵ podle Černého 346,¹⁶ podle Gellnera jich je 344,¹⁷ podle Matouška 150.¹⁸ Již tyto sporné údaje ukazují, že je třeba přezkoumat i to málo, co se doposud o *Herbáři* v odborné literatuře napsalo. *Herbář* začíná pelyňkem (*absinthium*) a končí zázvorem (*zinziber*). Jako autor je zde Křišťan výslovně uveden. Přímo součástí textu jsou také české názvy rostlin. Dobrovský uvádí, že jich je zde 93,¹⁹ Gellner jich napočítal jen 90.²⁰ Specifikem tohoto rukopisu jsou německé názvy u části lemmat, které pozdější ruka doplnila na okraj.²¹ České výrazy jsou zapojeny přímo do textu také v kodexu Mk 94 Moravské zemské knihovny v Brně, který má herbář doplněn o rejstřík.²² Podle Spunara se u nás dochoval ještě jeden exemplář, který by měl obsahovat Křišťa-

¹⁴ ŠVÁBENSKÝ, MOJMÍR. 1973. *Cerroniho sbírka. 13. století – 1845*. I. Brno: Státní oblastní archiv Brno.

¹⁵ K. STERNBERG (1817: 55).

¹⁶ ČERNÝ, FRANTIŠEK. 1900. „Paběrky z Moravského zemského archivu. I. Herbář Křišťana z Prachatic.“ *Věstník České Akademie*, 9, 247.

¹⁷ G. GELLNER (1935: 93).

¹⁸ Matoušek se odvolává na Jakubce, ale z něho tento číselný údaj mít nemůže, srov. M. MATOUŠEK (1975: 206) a JAKUBEC, JAN. 1929. *Dějiny literatury české*. I. *Od nejstarších dob do probuzení politického*. Praha: Jan Laichter, 445–446.

¹⁹ DOBROVSKÝ, JOSEF. 1818. *Geschichte der Böhmischen Sprache und ältern Literatur*. Prag: Gottlieb Haase, 297.

²⁰ G. GELLNER (1935: 93).

²¹ Černý otiskl seznam všech rostlin, včetně českých a německých termínů, jsou-li v rukopisu uvedeny (F. ČERNÝ (1900: 247–248).

²² PATERA, ADOLF. 1913. *Bohemika knížecí Dietrichsteinské knihovny v Mikulově*. Praha: Česká akademie, 46–47; DOKOUPIL, VLADISLAV. 1958. *Soupis rukopisů mikulovské dietrichsteinské knihovny*. Praha: SPN, 161–163. Jak vyplývá z údaje v katalogu, u kodexu 808 knížecí knihovny v Donaueschingenu nejsou česká slova součástí textu, ale jsou zde ve formě nadpisů BARACK, KARL AUGUST. 1865. *Die Handschriften der fürstlich-fürstenbergischen Hofbibliothek zu Donaueschingen*. Tübingen: Laupp, 550. Na existenci kodexu v Donaueschingenu upozornil SUDHOFF, KARL. 1913. „Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348. VI. Prager Pesttraktate aus dem 14. und dem Anfange des 15. Jahrhunderts.“ *Archiv für Geschichte der Medizin*, 7, 100.

nův latinský *Herbář*. Jedná se kodex Národní knihovny XVII D 10, který má mít za českou verzi *Herbáře* jeho zkrácenou latinskou podobu.²³ Je to ale spíše než herbář latinsko-český glosář zaznamenaný do třech sloupců. Dva vnitřní sloupce na každém foliu mají vedle latinského výrazu pouze jeho český ekvivalent. Třetí (krajní) sloupec doplnil písař později, tentokrát však k některým rostlinám zaznamenal také krátké informace o jejich léčebném účinku. Jestli se skutečně jedná o glosář odvozený z Křišťanova textu, bude opět ještě nutno přezkoumat. Pokud porovnáme písmeno *A*, kam česnek (*alleum*) patří, s lemmaty v latinských rukopisech Mk 94 a G 12, II 87, zjistíme, že jejich pořadí ani počet se neshoduje. Jelikož rukopis XVII D 10 neobsahuje latinské pojednání o česneku, necháváme ho pro tuto chvíli stranou.

Podívejme se nyní na doslovné znění odstavce o česneku v jediných dvou relevantních rukopisech, které jsou u nás uloženy:²⁴

1. MZA, G 12, II 87, f. 3r

*Allium, czesnek.*²⁵ *Calidum et siccum in 4° et est duplex: domesticum et silvestre. Habet virtutem consumendi et expellendi venenum et est tyriace rusticorum, sed obest visui et toti corpori, si multum sumitur. Tritum et positum super locum paralyticum curat. Item taliter ligatum super locum pulsus in manu curat dolorem dencium in eadem parte, in qua est dolor dentis.*

2. MZK, Mk 94, f. 261r–262v

Alleum est planta et est duplex: aliud est domesticum, aliud silvestre, quod scordion dicitur. Est calefactivum et exsiccativum in tercio usque ad quartum et silvestre plus illo.

Unde de facili potest disponi, quod fiat venenum, et hoc illo modo: Capiatur semen allei et seminetur et ex illius (261v) allei producti semine iterum seminetur et hoc fiat quinquies vel pluries. Tunc alleum posterius productum est venenum. Quare alleum deplantari et non seminari debet. Hoc fit comuniter propter causam iam dictam, licet ortulani eam ignorant.

Item alleum confert alopicie provenientem ex putrido humore, si misceatur alleum contritum cum oleo lauri vel cum fecibus olei comunis; de illo liniatur locus et valet. Item alleum contusum applicatum ulceribus humidis et furfuribus capitis confert. Idem valet contra pediculos et lendes et, si assiduatur eius comestio, valet ad idem.

Item dicunt doctores, quod assidua eius comestio inducit sodam, id est dolorem capitis. Ymo magnus usus allei crudi inducit lepram et huiusmodi graves morbos. Item alleum (262r) notanter crudum comestum debilitat visum quia multum exsiccatur, sed humidis oculis non obest.

²³ TRUHLÁŘ, JOSEF. 1906. *Katalog českých rukopisů c. k. veřejné a universitní knihovny pražské*. Praha: Česká akademie, č. 140.

²⁴ Marginální poznámky, které stručně naznačují obsah textu, zde neotiskují.

²⁵ In marg. *knobelauch*.

Item decoccio allei cum masticis et piretro valet dolori dencium, cum os inde tepide abluitur. Alleum coctum et assatum cum zucro mixtum comestum clarificat vocem et confert tussi antique et dolori pectoris ex frigiditate. Valet eciam alleum habentibus grossos humores et viscosos in stomacho, quoniam est calefactivum, inscissivum et resolutivum. Item confert alleum illis, qui usi sunt fungis, nam fungi dicuntur venenosi racione excessive frigiditatis. Similiter valet rusticis, qui excessive bibunt aquam fridigam et utuntur cibis grossis et frigidis. Propter hoc dicitur, quod alleum sit tiriaca rusticorum. Et alleum rectificat aquam bibitam (262v) post eius comestionem, quare valet navigantibus, qui bibit[!] aquam se-penunero corruptam. Item alleum contritum et sumtum cum aqua mellis educit solvendo flecma et vermes. Item alleum contritum et sumtum cum aqua etc. Item alleum est valde sedativum [iis], qui fiunt inflati ex ventositate. Unde dicit Galienus, De conservacione sanitatis, quod alleum plus resolvit ventositates aliis medicinis ventositatum resolutivis. Item valet sucus eius ad removendum morpheam ad ungendum eam prius scarificatam.

Item contra fetorem allei comesti valet radix yreos comesta.

První z obou zápisů pořídil Matěj ze Zlína v roce 1416, tedy v době, kdy ještě slavný mistr žil. Jak již bylo řečeno, v kodexu je jako autor *Herbáře* jmenován přímo Křišťan z Prachatic. Druhý přepis je přesně o sto let mladší. Pořídil jej Matyáš Šust v roce 1516. Přestože Patera uvažoval o možnosti, že se jedná o Křišťanův *Herbář*,²⁶ v Dokoupilově katalogu není tento herbář připsán žádnému autorovi.²⁷ Spunar jej však mezi Křišťanovými rukopisy uvádí.²⁸ Již na první pohled jsou oba záznamy naprosto odlišné svým rozsahem, a ani po obsahové stránce toho nemají mnoho společného. První z textů uvádí na rozdíl od druhého i český název *czesnek*. Úvodní část obou hesel je podobná: u obou následuje zařazení česneku v rámci čtyř stupňů, v nichž podle Galéna jednoduché léky,²⁹ charakterizované vždy dvěma základními kvalitami (teplá, studená, suchá a vlhká), působí. Oba rovněž zmiňují dva druhy česneku, tedy česnek zahradní a planý. Další úsek je však již výrazně odlišný. V rukopisu z roku 1416 následuje několik pozitivních i negativních účinků česneku na lidské tělo: pomáhá proti jedu (je to tzv. dryák prostých lidí), při nadměrné konzumaci škodí zraku a celému tělu. Obklad z utřeného česneku pomáhá na ochrnuté části těla. Je také vhodným lékem proti bolesti zubů, jestliže ho připneme na zápěstí pravé či levé ruky, a to podle toho, na které straně nás zuby bolí. Zápis z roku 1516 sice také uvádí, že se česnek považuje za dryák, tedy všelék prostých lidí, ale jeho využití se liší. Odhlédneme-li od hub, není zde česnek chápán obecně jako zbraň proti všem jedům. Je zde označen jako všelék proto, že pomáhá venkovanům, kteří mají specifickou životosprávu, neboť pijí nadměrné množství studené vody a jedí studené a vydatné pokrmy. Oba ruko-

²⁶ A. PATERA (1913: 46).

²⁷ Srov. V. DOKOUPIL (1958: 160–163).

²⁸ P. SPUNAR (1985).

²⁹ *Simplicia*, tedy léky, které působí samy o sobě, bez další složky.

pisy uvádějí, že česnek škodí zraku. Že by mohl škodit celému tělu, se dočteme pouze v prvním textu, zatímco druhý uvádí ještě další jeho negativní „moci“. Účinek proti ochrnutí v druhém rukopisu chybí. Oba odstavce shodně informují o působení česneku proti bolesti zubů, každý ovšem doporučuje jiný druh terapie. Není tedy příliš pravděpodobné, že by oba texty měly k sobě užší vztah. Druhý z nich obsahuje celou řadu účinků česneku, a přitom některé z těch několika málo působností vyjmenovaných v prvním textu, zde nenajdeme. Pokud jde o shody v úvodní části obou lemmat, ty nenaznačují vůbec nic, neboť podobně vypadá začátek monografického pojednání o určité rostlině téměř v každé středověké knize tohoto žánru, a to v tradici arabské i latinské.

Stáří kodexu G 12, II 87 dovoluje doufat, že zde máme co dělat s pravým Křišťanovým *Herbářem*, kdežto kodex Mk 94 obsahuje herbář neznámého autora. Bude jistě zajímavé konfrontovat oba texty s rukopisy zahraničními. Kodex v Donaueschingenu také obsahuje zápisy ještě z doby, kdy Křišťan z Prachatic žil. Text, který v něm následuje po *Herbáři*, nese explicit: *explicit breuiatorium medicine de simplicibus medicinis anno domini M^oCCCCXXVIII^o*.³⁰ Jelikož toto znění nemáme prozatím možnost prostudovat, pokusíme se opřít alespoň o české verze *Herbáře*, neboť i ty by mohly leccos napovědět.

Z deseti rukopisů s českým *Herbářem*, které jsou uloženy v našich knihovnách a archivech, jich máme nyní pro předběžnou konfrontaci k dispozici celkem šest: rukopis Knihovny Národního muzea II F 2 (tzv. kodex vodňanský),³¹ všechny tři rukopisy uložené v Moravském zemském archivu, již zmíněný rukopis Národní knihovny XVII D 10 z přelomu 15. a 16. století a rukopis téže knihovny XVII B 18 asi z poloviny 15. století.³² Poslední jmenovaný byl kriticky vydán pod titulem *Staročeské knihy lékařské*.³³ Podle vydavatelky Aleny Černé byl kodex XVII B 18 předlohou pro rukopis XVII D 10. Kapitulní rukopis L 19³⁴ měl patrně s XVII B 18 společnou, i když nepřímou předlohu.³⁵ Tyto tři rukopisy tedy obsahují stejnou redakci *Herbáře* a vykazují pouze běžná různočtení. Důležitým dokladem je především zmíněný kodex vodňanský, neboť je patrně z doby kolem roku 1410, a přináší tudíž nejstarší českou verzi *Herbáře*.³⁶ Její zápis je dokonce o pár let starší, než nejstarší dochovaný zápis latinský, přestože latinská verze *Herbáře*

³⁰ K. A. BARACK (1865: 550).

³¹ BARTOŠ, FRANTIŠEK MICHÁLEK. 1926. *Soupis rukopisů Národního musea v Praze*. I. Praha: Melantrich, č. 426.

³² J. TRUHLÁŘ (1906: č. 65).

³³ ČERNÁ, ALENA [ED.]. 2006. *Staročeské knihy lékařské*. Brno: Host.

³⁴ PODLAHA, ANTONÍN. 1922. *Soupis rukopisů knihovny metropolitní kapitoly pražské*. II. Praha: Česká akademie, č. 1262.

³⁵ A. ČERNÁ (2006: 379).

³⁶ Hanka kladl vznik sborníku do roku 1389 (HANKA, VÁCLAV. 1833. „Rukopis vodňanský.“ *Časopis Českého Musea*, 7, 349–351) a tuto informaci od něho převzal i Vinař (VINAŘ, JOSEF. 1959. *Obrazy z minulosti českého lékařství*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 23). Dnes se uvažuje o době o něco pozdější, jazyk odpovídá situaci kolem roku 1400, viz J. SPAL – E. HADAČ (1960: 15).

existovala dříve. Rukopisy Moravského zemského archivu G 10, 118 (z roku 1550) a G 10, 119 (z roku 1604) obsahují text, který je až na drobné odchylky kriticky vydán z rukopisu XVII B 18. Rukopis G 10, 556 (ze 16. století) obsahuje zkrácenou verzi lemmatu, je zde pouze začátek – asi jedna třetina celého pojednání o česneku ve zbývajících dvou rukopisech Moravského zemského archivu a v rukopisu XVII B 18.

Pro základní srovnání postačí otisknout text z rukopisu II F 2, pro ostatní zmíněné rukopisy vybereme jediného zástupce, kodex G 10, 118 (jeho text, jak již bylo řečeno, odpovídá znění z vydaných *Staročeských lékařských knížek*).³⁷

3. KNM, II F 2, f. 262v

Česnek jest horek a suchý na třetím stupni, rozhoní³⁸ větrnosti v břiše a spomáhá bolesti dobrom, když člověk nemá zimnicě. Také přivodí moč a čmíru ženám. Také jest spomocno proti jedu, protože lékaři říkají jemu dryák a sedlák. Česnek ale škodí zraku a hlavě, když jeho [tj. člověk] mnoho jie. Ktož jej na štítrobu skrovně hryze, prsi čistí a nečistotu z nosu pudí.³⁹

4. MZA, G 10, 118, f. 459v

Česnek ten slove dryák sprostných lidí a jest mokrý, avšak jest horký a má tyto moci: Kdož jej na čtítrobu jí, prsi velmi čistí a zlou páru v člověku usušuje a libost k jedení dává, také nečistotu z nosa pudí. Avšak kdo jeho mnoho jí, očima škodí. Také kdož jej s vínem stluče a v ústa vloží a tím dobře zuby a dásně zekryje, všec-ken smrad z zubuov vytáhne a dásně učistí. Proti sražení vezmi česnek, verbenu, sred a zvař to spolu v octě s čekankou, piž to teplé. Kohož prsi bolejí aneb jest jemu těžko okolo prsí, vezmi česnek a plást medu a oleje dřevěného a bobrověho stroje a vař to spolu u víně a pi to teplé ráno a večer za dva dny nebo za tři dny. Item kdož krví močí, vezmi česnek a vař jej v pivě, ažť třetina uvře, pak to pi a budeš zdráv. Item česnek jest horký na třetím stupni, tiší v člověku větrnosti, spomáhá bolestem drobovým a vypuzuje vodu z měchýře. A protiví se všelikému jedu, a protože slove dryák chlapský. Ale škodí hlavě a zraku, kdož jeho neskrovně požívá. Zahřívá také žaludek a vlhkosti nepřírozené vysušuje.

Znění v rukopise II F 2 se neshoduje ani s jedním výše otištěným latinským textem. Je daleko stručnější než dochované české verze, a vzhledem k jeho stáří je pravděpodobné, že ostatní rukopisy obsahují mladší redakci českého *Herbáře*, která byla výrazně obohacena o nové informace, především o recepty. (Zda tyto dodatky přidal pozdější redaktor na základě jiných spisů tradovaných pod Křišťanovým jménem, nebo zda byly převzaty odjinud, bude ještě nutno přezkoumat.)

³⁷ A. ČERNÁ (2006: 278).

³⁸ *Rozhoní* cum signo abbreviaturae.

³⁹ Text obsahuje dvě roztomilé chyby: *dobrom* vzniklo chybným přepsáním původního *drobuov*, tj. vnitřností, útrobn (srov. např. XVII B 12, f. 120v); spojení *dryák a sedlák* je třeba chápat jako *dryák sedlákuov* (ve středověké latinské podobě *tyriaca rusticorum*).

Ani text zbývajících českých rukopisů, jejichž reprezentantem je G 10, 118, nemá mnoho společného s uvedenými latinskými variantami.

Ze srovnání latinských a českých herbářových verzí zatím nelze vyvodit žádné závěry kromě jediného – že totiž o původní podobě Křišťanova *Herbaria* a o tom, jakou má souvislost s českými *Herbáři*, hlásícími se k jeho jménu, nevíme téměř nic. Vzhledem k tomu, že zde otištěné latinské texty a také nejstarší znění české neobsahují recepty, je možno se domnívat, že konkrétní návody na složené léky nebyly součástí původního textu. Tuto hypotézu však bude nutno ještě potvrdit studiem zbývajících latinských rukopisů.

V každém případě je otázka vzájemného vztahu latinské a české verze velice zajímavá, a to tím spíše, že Alena Černá předpokládá, že české texty z rukopisu XVII B 18 jsou již z doby přelomu 14. a 15. století. Nová, rozšířená redakce české verze *Herbáře* by tedy musela vzniknout velice záhy po sepsání latinského *Herbaria*, pakliže ho Křišťan tak brzo vůbec mohl napsat – připomeňme, že Křišťan se o medicínu zajímal patrně až od začátku 90. let 14. století! Tak brzké datování jeho latinského *Herbáře* však vzbuzuje jisté pochybnosti. Podle toho, co se doposud tradovalo, byl Křišťan v 90. letech začínajícím profesorem matematiky a astronomie, který se začal také zajímat o lékařství. Je otázka, zda by se v této době vůbec mohl zabývat psaním *Herbáře*. Tyto pochybnosti navíc zesiluje skutečnost, že se Křišťan vědecké práci věnoval spíše až po svém odchodu z veřejného života, tedy po smrti Jana Želivského v roce 1422.⁴⁰ Oproti tomu však máme rukopis Cerroniho sbírky z roku 1416 a rukopis vodňanský z roku 1410 s českým překladem... Jsme tedy v začarovaném kruhu, z něhož nás snad vyvede studium zbývajících rukopisů, které nám do dnešních dob dochovaly různé verze „Křišťanova“ *Herbáře*. Doufejme, že alespoň některé se mohou ke Křišťanovi z Prachatic (jako autorovi, nikoli jako lékařské autoritě) plným právem hlásit.

Prameny rukopisné

Brno, Moravská zemská knihovna: Mk 94

Brno, Moravský zemský archiv: G 12, II 87; G 10, 118; G 10, 119; G 10, 556.

Praha, Knihovna Národního muzea: II F 2

Praha, Národní knihovna ČR: XVII B 18, XVII D 10

Prameny tištěné

ČERNÁ, ALENA [ED.]. 2006. *Staročeské knihy lékařské*. Brno: Host.

FLORIANOVÁ-MIŠKOVSKÁ, HANA [ED.]. 1999. *Křišťan z Prachatic. O pouštění krve – De sanguinis minucione*. Praha: OIKOYMENH.

HADRAVOVÁ, ALENA – HADRAVA, PETR [EDS.]. 2001. *Křišťan z Prachatic. Stavba a užití astrolábu*. Praha: Filosofia.

SILAGIOVÁ, ZUZANA [ED.]. 1999. *Křišťan z Prachatic. Základy aritmetiky – Algorismus prosaycus*. Praha: OIKOYMENH.

TICHÁ, ZDEŇKA [ED.]. 1975. *Lékařské knížky Mistra Křišťana z Prachatic z mnohých vybrané*. Praha: Avicenum.

⁴⁰ Z. TICHÁ (1975: 24).

LITERATURA

- BARACK, KARL AUGUST. 1865. *Die Handschriften der fürstlich-fürstenbergischen Hofbibliothek zu Donaueschingen*. Tübingen: Laupp.
- BARTOŠ, FRANTIŠEK MICHÁLEK. 1926. *Soupis rukopisů Národního musea v Praze*. I. Praha: Melantrich.
- ČERNÝ, FRANTIŠEK. 1900. „Paběrky z Moravského zemského archivu. I. Herbář Křišťana z Prachatic.“ *Věstník České Akademie*, 9, 246–248.
- DOBROVSKÝ, JOSEF. 1818. *Geschichte der Böhmischen Sprache und ältern Literatur*. Prag: Gottlieb Haase.
- DOKOUPIL, VLADISLAV. 1958. *Soupis rukopisů mikulovské dietrichsteinské knihovny*. Praha: SPN.
- GELLNER, GUSTAV. 1935. „Jan Černý a jiní naši lékaři do konce doby jagellovské.“ *Věstník Královské české společnosti nauk*, tř. 1., roč. 1934, část III.
- HANKA, VÁCLAV. 1833. „Rukopis vodňanský.“ *Časopis Českého Musea*, 7, 349–351.
- JAKUBEC, JAN. 1929. *Dějiny literatury české*. I. *Od nejstarších dob do probuzení politického*. Praha: Jan Laichter.
- JUNGMANN, ANTONÍN. 1837. „O spojení lékařství s svobodnými naukami.“ *Časopis Českého Musea*, 11, 340–346.
- MATOUŠEK, MILOSLAV. „Doslov. O Křišťanovi z Prachatic.“ In TICHÁ, ZDEŇKA [ED.]. 1975. *Lékařské knížky Mistra Křišťana z Prachatic z mnohých vybrané*. Praha: Avicenum, 200–208.
- PATERA, ADOLF. 1913. *Bohemika knížecí Dietrichsteinské knihovny v Mikulově*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- PODLAHA, ANTONÍN. 1922. *Soupis rukopisů knihovny metropolitní kapitoly pražské*. II. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- SPAL, JAROMÍR – HADAČ, EMIL. 1960. „Názvy rostlin v rukopise vodňanském.“ *Sborník Pedagogického institutu v Plzni. Jazyk a literatura*, 3, 15–68.
- SPUNAR, PAVEL. 1985. *Repertorium auctorum Bohemorum provectorum idearum post universitatem Pragensem conditam illustrans*. I. Wrocław aj.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN.
- STERNBERG, KASPAR. 1817. *Abhandlung über die Pflanzenkunde in Böhmen*. Prag: [Gottlieb Haase].
- SUDHOFF, KARL. 1913. „Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348. VI. Prager Pesttraktate aus dem 14. und dem Anfange des 15. Jahrhunderts.“ *Archiv für Geschichte der Medizin*, 7, 57–114.
- ŠMAHEL, FRANTIŠEK. 1980. „Mistři a studenti pražské lékařské fakulty do roku 1419.“ *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 20, 35–68.
- ŠVÁBENSKÝ, MOJMÍR. 1973. *Cerroniho sbírka. 13. století – 1845*. I. Brno: Státní oblastní archiv Brno.
- TRUHLÁŘ, JOSEF. 1906. *Katalog českých rukopisů c. k. veřejné a universitní knihovny pražské*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- VINAŘ, JOSEF. 1959. *Obrazy z minulosti českého lékařství*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství.